

Г. І. СМІРНОВА

**Щодо поховального характеру
ранньоскіфських пам'яток поблизу сіл Долиняни,
Новосілки, Білоусівки**

Археологічні дослідження останніх років на Буковині дають можливість поставити питання про нові типи пам'яток скіфського часу. Поряд з селищами, городищами та курганами могильниками, загальновідомими для скіфських старожитностей, відкрито такий вид пам'яток, як крематорії¹. Висловлено думку щодо культового характеру деяких підкурганних споруд, що входять до складу курганних могильників². Йдеться про три кургани, досліджені Б. О. Тимощуком поблизу сіл Новосілки Кіцманського р-ну, Круглик Хотинського р-ну та Білоусівки Сокирянського р-ну, а також про один з чотирьох (№ 2), розкопаних нами поблизу с. Долиняни Хотинського р-ну.

Підставою для інтерпретації цих пам'яток як святилищ, пов'язаних з поховальним ритуалом, є те, що під насипом виявлено кромлех з площадкою (жертвоним місцем) у центрі. Площадка обмежена рівчаками та ритуальними ямками, облицьованими зсередини каменем. Кальциновані або необпалені кістки людей, уламки кісток тварин, фрагменти однієї або кількох посудин, окремі речові знахідки, сліди вогнищ, тобто все те, що в різних сполученнях виявлено на центральній площадці і у так званих ритуальних ямах, пов'язується з жертвоними обрядами, які відбувалися тут для освячення кладовища перед похованням вождів племені.

На жаль, культовій атрибуції цих пам'яток не передувала їх наукова публікація. У нашому розпорядженні є далеко не повна характеристика досліджених Б. О. Тимощуком підкурганних споруд і лише один схематичний план, надрукований у науково-популярному журналі³. Тому, розглядаючи питання про атрибуцію вказаних курганів, доводиться користуватися обмеженим колом джерел, враховуючи усні повідомлення Б. О. Тимощука, що розкопані ним об'єкти ідентичні з нашими.

Особливе значення мають матеріали повністю розкопаного курганного могильника поблизу с. Долиняни, куди входить і курган № 2. Б. О. Тимошук вважає, що останній належить до категорії святилищ. Не погоджуючись з його точкою зору, пропонуємо більш-менш докладну характеристику дослідженого в с. Долиняни могильника, зокрема кургану № 2.

Перший курган було розкопано у 1964 р.⁴ в уроч. Могилки. Розкопки могильника тривали протягом 1970 р. і закінчилися тільки у 1972 р., коли було досліджено останній, четвертий курган⁵.

Курган № 2 найбільший в цій групі. Діаметр насипу близько 20 м, висота — 0,7—0,75 м. Він складався з чорнозему, який підстеляв темний суглинок; нижче його по краях насипу під кромлехом простежувався викид світло-жовтої глини (рис. 1). На різних рівнях знайдено багато каміння, яке на межі переходу чорнозему у суглинок утворювало єдиний горизонт. У давнину з цього каміння було зроблено суцільний кам'яний «щит», пізніше зруйнований грабіжницькою ямою. У розрізі бровок яма чітко окреслювалась зверху і зникала в основі насипу. Під час гори-

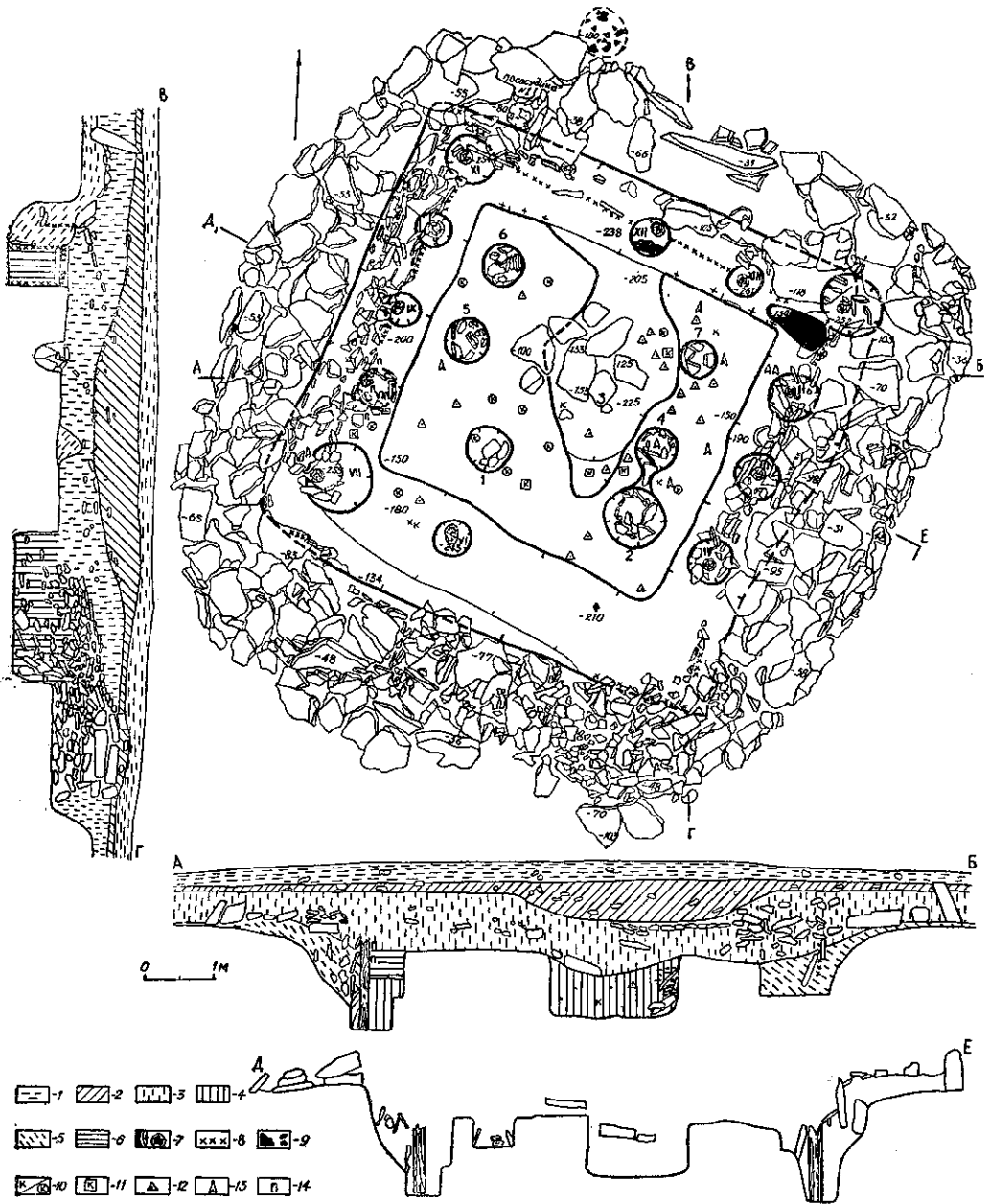

Рис. 1. План та розрізи кургану № 2 поблизу с. Долиняни:

1 — орній шар; 2 — чорнозем; 3 — темний суглинок; 4 — темний вологий суглинок; 5 — викид; 6 — перегній; 7 — дерево; 8 — сліди дерева; 9 — вугілля; 10 — кістки людини і кальциновані кістки; 11 — кістки тварин; 12 — уламки посуду; 13 — наконечники стріля; 14 — пластинки панцира.

зонтальної підчистки її контури не простежувались через велику кількість каменів.

Кам'яна огорожа, виявлена під насипом, в плані чотирикутна, з незначним відхиленням орієнтована кутами по сторонах світу. Її розміри — 10,6×10 м, ширина кам'яного оточення — від 1,6 до 2,4 м, найбільша висота — 0,8—0,9 м. Огорожу утворювали великі плити, поставлені вертикально у кілька рядів на ребро. Найбільшими були ті, що розташовувались по зовнішньому краю кромлеха. Характер кладки скрізь однаковий,

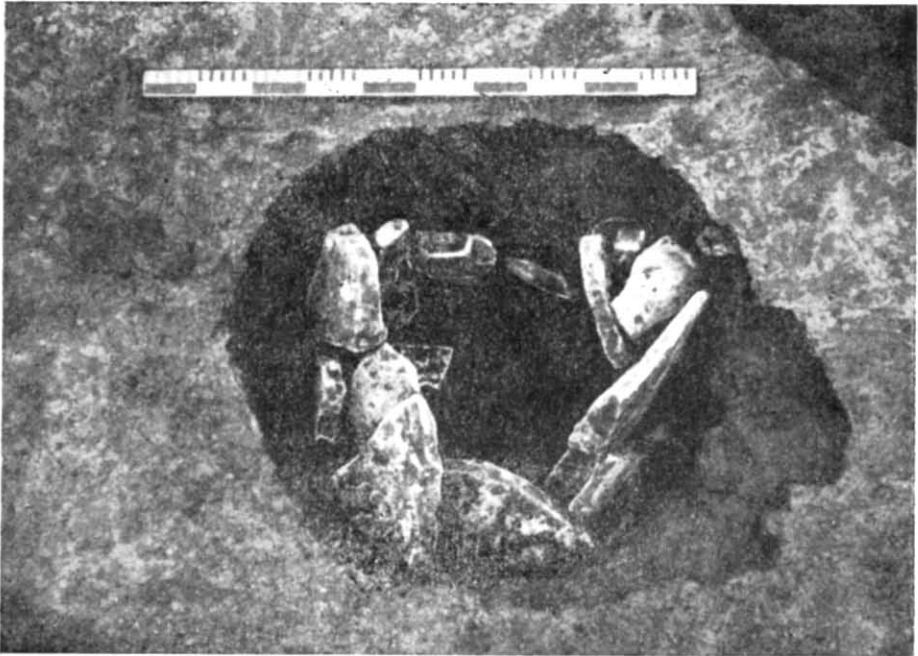

Рис. 2. Стівпова яма з кам'яним облицюванням.

за винятком південного кутка, де огорожа складалася з плит, горизонтально покладених одна на одну (рис. 1).

Для кромлеха притаманний однаковий рівень основи плит — 0,93—1,05 м (крім південного кутка). Під південний куток огорожі заходить край рівчака, який на цій ділянці засипаний (чи, може, закладений) камінням.

Внутрішня сторона деяких плит має сліди дії вогню. Але залишків вогнищ під кромлехом не виявлено. Лише за огорожею, поблизу північного кутка, зафіксовано невелике скупчення обпаленої глини і вугілля разом із уламками горщика, більшість яких знайдено по той бік кромлеха.

У центрі огорожі на глибині 1,4 м виявлено контури великої ями неправильних обрисів (№ 3) і шість невеликих округлих плям (на плані № 1, 2, 4—7), згрупованих у два ряди по боках від неї. Округлі ями, діаметром 55—70 см, облицьовані, за винятком першої, кам'яними плитами (рис. 2). У деяких з них простежені залишки трухлявого дерева від вертикально поставлених стовпів, для яких призначалися всі ці ямки. Це підтверджується не лише слідами дерева, але й наявністю стовпів, що добре збереглися у бокових ямках (№ I—XIII) з аналогічною кладкою зсередини. Кам'яне облицювання являє собою кріплення для дерев'яних стовпів.

Призначення ями № 3 не з'ясовано. Вона має незвичайну для могил форму неправильного овалу і невелику приступку з південного боку. Стінки її прямовисні, дно рівне з невеликим підвищенням біля північного краю, де яма з'єднувалась з північним рівчаком. Її розміри — 1,9×3 м, глибина — 0,85 м. Заповнення складається з темного вологого суглинку, де траплялись окремі вуглинки, рідкі вкраплення кальцинованих кісток і фрагмент чорнолощеної урни, уламки якої знайдено також на різних ділянках огороженої площадки. Можливо, це заглиблення є продовженням грабіжницької ями. По краях плоскої чотирикутної площадки з шістьма ямками від центральних стовпів (№ 1, 2, 4—7) та ямою № 3 на тому самому рівні розкрито чотири з'єднаних кутами рівчаки завширшки 1,3 м, завглибшки 0,5—0,9 м. Тут виявлено 12 ям від бічних стовпів

(I—IV; VI—XIII) та залишки стін камери, спорудженої з внутрішнього боку кам'яної огорожі.

Рівчаки фіксують основу стін чотирикутної поховальної споруди з дерева і каменю. Конструктивні деталі стін найкраще простежуються у східному та західному рівчаках. По їх поздовжній осі виявлено п'ять однакових круглих ям, у тому числі кутові, обкладені кам'яними плитами.

Рис. 3. Частини залізного панцира (1) і посуд з кургану № 2 (2, 3).

У всіх бокових ямках виявлено нижню частину дерев'яних стовпів заввишки від 1 до 1,3 м. Цікаво, що вони розташовані на однаковій відстані один від одного (70—75 см) і утворюють симетричні ряди разом з центральними ямами.

Між стовпами по тій же поздовжній осі наявні залишки стін у вигляді трухлявого дерева та кам'яних плит. Подекуди добре збереглися конструктивні деталі. Дерев'яні дошки, горизонтально укладені між стовпами, зовні й зсередини укріплювались камінням, що добре помітно у східному рівчаку, де вони затиснуті між каменями (рис. 1, розрізи «А — Б», «Д — Е»).

Північна стінка склепу мала таку саму конструкцію. Але тут виявлено тільки два проміжних стовпи (XII—XIII), причому відповідних їм на

протилежному боці не було. У південному рівчаку знайдено тільки один проміжний стовп (VI) без залишків стін вздовж центральної лінії рівчака. Цілком очевидно, що південна стінка склепу конструктивно відрізняється від трьох інших. Відмінний характер кладки у південному кутку огорожі і відсутність кутового стовпа дають можливість припускати, що тут огорожу (а, мабуть, і стінку склепу) було розібрано і потім закладено. Імовірно, це пов'язано з впускним похованням дитини, необпалені кістки якої знайдено в камері поряд з кальцинованими кістками.

Таким чином, всередині чотирикутної кам'яної огорожі, на площі близько 100 м² виявлено фундамент монументальної чотирикутної споруди з каменю і дерева, розмірами близько 49 м². Вона складається з чотирьох глибоких рівчаків і встановлених вздовж них 12 дерев'яних стовпів. Більшість їх в основі укріплено кам'яними плитами. Як уже згадувалось, є сліди облицювання стін камери у вигляді горизонтально поставлених дошок, закріплених каменями. Крім бічних стовпів, всередині гробниці містилося шість центральних, між якими виявлено велику й глибоку яму. 18 бічних і центральних стовпів підтримували покрівлю склепу, що являла собою дерев'яний настил, перекритий каменем. Однак дерев'яні частини настилу не збереглися.

У заповненні камери на глибині 0,9—1,4 м знайдено уламки чорнолощеної урни, наконечники стріл, залишки дитячого кістяка, коня, а також вкраплення кальцинованих кісток та вуглинок (рис. 3, 3; 4). Найбільше скупчення вугілля від згорілого на місці дерева разом з обпаленим камінням виявлено у східному кутку камери. Більшість речових знахідок сконцентровано у східній половині камери. У південно-західній частині склепу в основі бокового стовпа (VIII) знайдено близько 150 платівок та їх уламків від залізного лускатого панцира, який висів раніше на стовпі (рис. 3, 1). Можливо, що наконечники стріл, знайдені у ямі № 4, зберігались у сагайдаку, який теж висів тут на стовпі.

Факт повного спустошення гробниці незаперечний. Найімовірніше, грабіжники проникли сюди до заповнення її землею, бо тільки у вільній від завалу камері можна було розкидати кістки та інвентар.

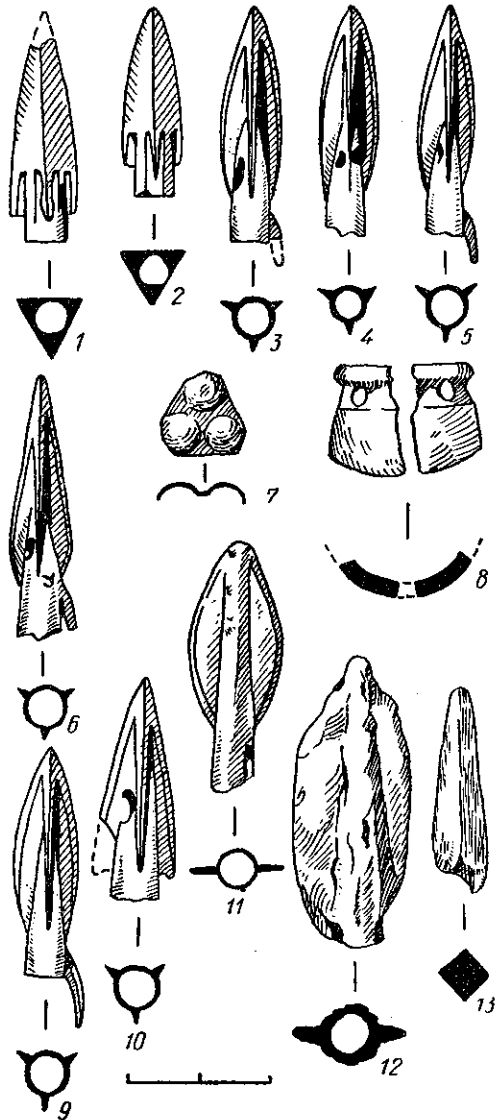

Рис. 4. Інвентар з кургану № 2:

1—6, 9—11 — бронзові наконечники стріл; 7 — золота бляшка; 8, 13 — вироби з кісток; 12 — залізний наконечник стріли.

За влаштуванням поховальної камери курган № 2 виявився найскладнішим. Камери третього та четвертого курганів повторюють планування другого, але мають простішу конструкцію. Наприклад, всередині кам'яної споруди кургану № 3 виявлено сліди гробниці у вигляді дванадцяти ям від опорних бічних стовпів, що утворюють чотирикутник розмірами 4,1×4,2 м. У його систему, крім восьми ям (I—II, IV—X), у яких в структурі заповнення чітко окреслювались обриси стовпів і були знайдені їх зотлілі залишки, ще входять чотири великих заглиблення (№ 1—4). За розмірами і характером знахідок вони були не тільки стовповими (рис. 5). Наявність у них вугілля, окремих вкраплень кальцинованих кісток і фрагментів кераміки свідчить про їх зв'язок з поховальним ритуалом.

Інвентар, який залишився після грабіжників у камері кургану № 3, складається з миски, двох урн (типу вілланова) та 11 панцирних платівок, аналогічних знайденим у кургані № 2.

Під насипом кургану № 4 дев'ять однакових ям розміщено послідовно, утворюючи чотирикутник (3,4×4,6 м) з симетричними парами ям по боках. Наявність дерев'яних стовпів чітко зафіксовано, тому з впевненістю можна говорити про існування тут споруди стовпової конструкції.

Камера була пуста, якщо не рахувати кількох знахідок — наконечника стріли, залізних вудил, ножа і окремих фрагментів двох посудин, належних до супровідного інвентаря кремованого дорослого. У північно-східному кутку камери кургану № 4 під кам'яною закладкою відкрито не порушене впускне поховання дитини, де знайдено бурштинову намистину.

Внаслідок пограбування курганів не можна повною мірою відтворити усі деталі поховального обряду і скласти вичерпне уявлення про набір супровідного інвентаря. У трьох курганах (№ 2, 3, 4) основні поховання кремовані, причому в усіх випадках небіжчиків спалено за межами кладовища. В насипу № 1 основне поховання являє собою трупопокладення; в інших курганах так само поховано й дітей. Предмети озброєння і спорядження коня, окремі прикраси, глиняний посуд, що знайдено в похованнях, утворюють набір, характерний для пам'яток скіфського часу (VI—початок V ст. до н. е.) Середнього Подністрів'я⁶.

Для характеристики поховальних споруд матеріалів здобуто більше. Загальною рисою могильника є широке використання каменю для влаштування насипу і поховального комплексу, який складався з склепу, обнесеного у двох курганах огорожею. Поряд з каменем використовувалось і дерево. Загальні риси простежуються і в плануванні камер: усі могильні ями та склепи мають чотирикутну форму і аналогічну орієнтацію.

Схожість поховальних камер і набору знахідок у трьох останніх курганах дає підставу вважати їх однотиповими пам'ятками. Отже, якщо слідом за Б. О. Тимощуком визнати культову належність кургану № 2, то так само слід інтерпретувати і кургани № 3 та 4. Але наявність трьох святилищ у межах одного могильника, де тільки в кургані № 1 наявні поховання, факт незрозумілий.

Слід зауважити, що деякі ознаки підкурганних споруд, перелічені Б. О. Тимощуком як особливості так званих святилищ, простежуються у некрополі поблизу с. Долиняни. Добре збережені дерев'яні і кам'яні конструкції камер у цьому могильнику визначають призначення рівчаків і округлих невеликих ям з кам'яним облицюванням. Рівчаки, що оточують чотирикутну площадку, є заглибленнями для фундаментів стін склепу, а ями з кладкою — заглибленнями для стовпів. Центральна площадка правила за підлогу камери. Щодо набору знахідок, то він має суто поховальний характер і, як зазначалося вище, звичайний для скіфських курганних комплексів Західного Поділля, тому немає підстав пов'язувати ці речі з жертвними обрядами.

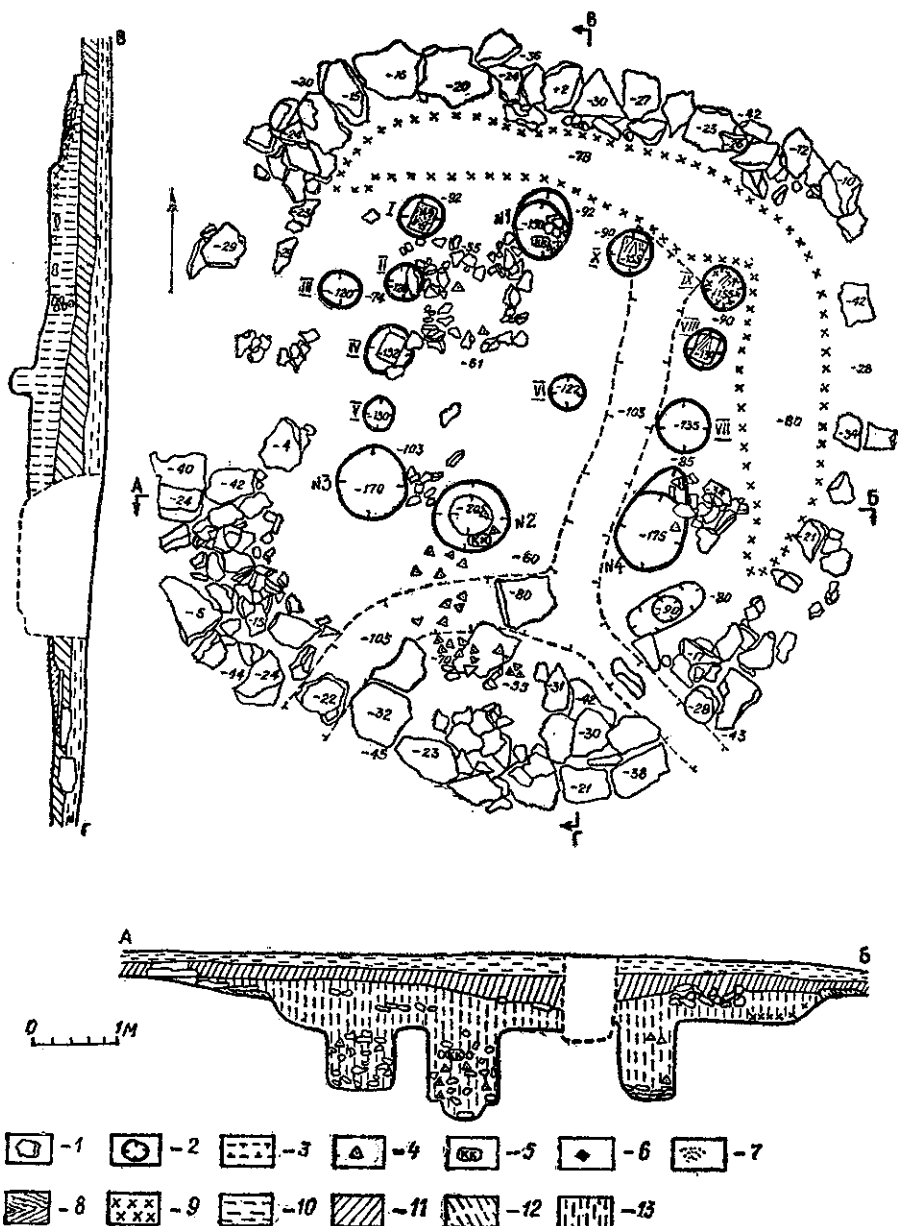

Рис. 5. План та розрізи кургану № 3 поблизу с. Долиняни:

1 — каміння; 2 — ями; 3 — окоп; 4 — уламки посуду; 5 — кальциновані кістки; 6 — вугілля; 7 — попіл; 8 — залишки дерева; 9 — межі білого окису; 10 — орний шар; 11 — чорнозем; 12 — викид; 13 — темний суглинок.

Кургани поблизу с. Долиняни і подібні конструкції в курганах у районі сіл Новосілки і Білоусівки за деякими прийомами спорудження поховальних камер і за ритуалом в цілому близькі до пам'яток Західного Поділля. Найближчими у конструктивному відношенні є споруди з дерева і каменю у курганах Братишев V і VI, Шидлівці I і Ладичин I⁷. Т. Сулімський, який не мав сумніву щодо поховального характеру цих пам'яток, припускав ритуальне призначення облицьованих камінням ям. Відсутність у них залишків дерева не давала йому можливості розглядати їх як стовпові⁸. Пізніше до висновків Т. Сулімського приєдналась А. І. Мелюкова⁹. У світлі останніх досліджень

курганів поблизу с. Долиняни помилковість культової інтерпретації ям з кам'яним облицюванням стає очевидною.

Якщо простежити порядок розміщення таких ям у насипах західно-подільських курганів, то виявляється, що вони розташовуються або по кутах чотирикутних поховальних споруд, або по овалу. За аналогією з долинянськими можна твердити, що стовпи входили до конструкції склепів. Правда, у деяких могилах відсутнє системне розташування ям. Але слід враховувати, що насипи курганів, досліджених на території Західного Поділля, не завжди розкривались повністю, а методика їх розкопок була не досконалою. Тому частина симетричних ям могла залишитись не виявленою, тим більше, що іноді такі непарні ями знайдено по кутах поховальних споруд (Братишів II і V) або біля їх стін (Ладичин II)¹⁰. Отже, можна припустити існування у давнину ям від стовпів, непомічених під час розкопок.

Виходячи з наведеного вище, мабуть не всі поодинокі ями мали стовпове призначення, але більшість облицьованих каменями, а також близьких до них необлицьованих ям були заглибленнями для стовпів, які утворювали каркас поховальної камери.

Наведені нами дані на користь поховального характеру розглянутих пам'яток достатні для того, щоб заперечити культову інтерпретацію цих об'єктів (за Б. О. Тимощуком). Ідея про існування у землеробів Середнього Подністров'я скифського часу особливих культових місць в межах могильників в конкретному випадку не знаходить підтвердження, оскільки не можна вважати такими спорудами підкурганні пам'ятки ускладненої конструкції поблизу сіл Новосілки, Білоусівці, Долиняни.

¹ Смирнова Г. И. Отчет о работе Западноукраинской экспедиции 1964 г.— НА ІА АН УРСР; Тимощук Б. О. Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969, с. 34—36.

² Тимощук Б. О. Північна Буковина..., с. 34—36; Тимощук Б. О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області (конспект лекції). Чернівці, 1970, с. 21—22.

³ Ключевой Б. Під покровом стародавніх курганів.— «Людина і світ», № 6, 1965, с. 38—39.

⁴ Смирнова Г. И. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине.— АСГЭ, вып. 10, 1968, с. 23.

⁵ Смирнова Г. И. Курганы скифского времени у с. Долиняны в Днестровском Правобережье.— Тези пленарних і секційних доповідей. XV Наукова конференція Інституту археології. Одеса, 1972, с. 179—182; Смирнова Г. И. Курганний могильник раннескифского времени у села Долиняны.— АСГЭ, вып. 18, 1977.

⁶ Sulimirski T. Scytowie na zachodniem Podolu. Lwów, 1936, s. 105—114; Мелюкова А. И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья.— МИА, № 64, 1958, с. 41—42.

⁷ Sulimirski T. Ibid., s. 55—62, г. 11, 12; s. 74—76, г. 15; s. 85—87, г. 22.

⁸ Sulimirski T. Ibid., s. 7—8.

⁹ Мелюкова А. И. Вказ. праця, с. 41.

¹⁰ Sulimirski T. Ibid., s. 48—50, г. 8; s. 55—58, г. 11; s. 87—88, г. 23.

Г. И. СМЕРНОВА

К вопросу о погребальном характере раннескифских памятников у сел Долиняны, Новоселки, Белоусовка

Резюме

В статье рассматриваются отдельные архаические курганы скифского времени на территории Буковины, исследование которых имеет большое значение для понимания процессов, происходивших в западных районах распространения земледельческой скифской культуры. Подкурганные сооружения автор интерпретирует как склепы столбовой конструкции, в устройстве которых использовалось большое количество камня и дерева. На основании детального их изучения сделан вывод о том, что эти памятники не являются святилищами (как считает Б. А. Тимощук), а представляют собой погребальные сооружения.